

TENSTA KYRKAS ARKITEKTUR

De medeltida om- och tillbyggnaderna och kyrkans ursprungliga proportionering

Av FOLKE NORDSTRÖM

Tensta kyrka har på olika sätt sysselsatt forskningen de sista femtio åren. Kyrkans märkliga arkitektur med rundbågiga blindarkader och med ursprungligt trätunnvalv av gotisk resning tävlar med Johannes Rosenrods förnäma kalkmålningar om att förbrylla medeltidsforskaren. De är båda i sitt slag ensamstående i Sverige, tydligen skapelser av högtstående utländska konstnärer, vars enda kända och bevarade verk de är.

Roosval, Janse och Wrangel¹ hade redan i begränsad omfattning behandlat Tensta kyrkas arkitektur — den förstnämnde hade också påvisat ett närmare samband med vissa nederländska kyrkor — innan Gerda Boëthius i sin avhandling »De tegelornerade gråstenskyrkorna i norra Svealand»² mera ingående sysselsatte sig med kyrkan. Hon daterar den i detta arbete till 1280—90-talen och framhåller, att kyrkans byggande tydligen skett i två etapper, den första omfattande koret och de två östra travéerna i långhuset, den andra långhusets västra travé i samma stil som kyrkan i övrigt. Under senare år har Tensta kyrkas arkitektur utförligast behandlats av Erik Lundberg i »Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000—1400».³ Han anser bl. a. att kyrkans byggnadsdatum »torde knappast kunna sättas senare än 1280-talet».

I en uppsats i Fornvännen 1944⁴ tar Per-Olov Westlund upp till ingående behandling proportioneringen av trätunnvalven i Tensta kyrka och i samband därmed också proportioneringen

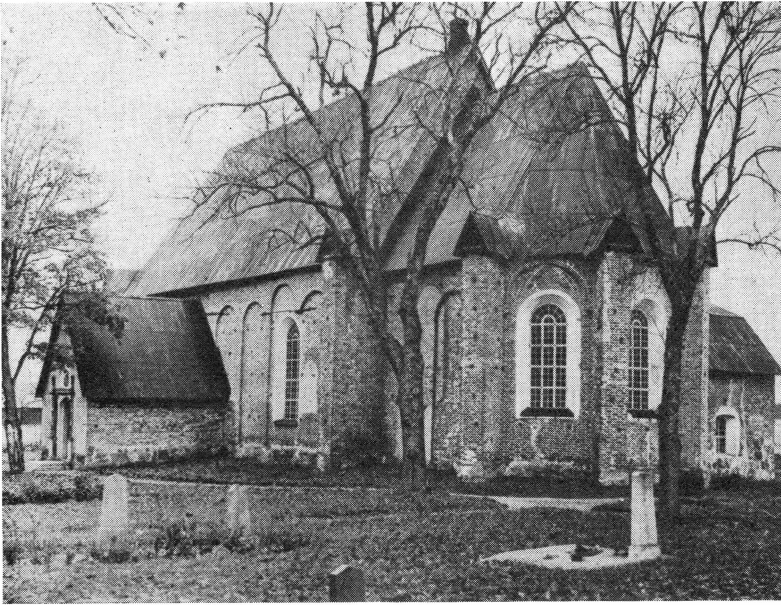

Bild 1. Tensta kyrka från sydost. Märk de rundbågiga blindarkaderna.

av kyrkans arkitektur i övrigt. Inledningsvis ansluter sig Westlund till den gängse dateringen samt till åsikten att kyrkan på ett tidigt stadium utökats åt väster. »På vinden synas tydliga spår efter den bortbrutna ursprungliga västgaveln, och takstolarna i tillbyggnaden skilja sig i vissa detaljer från de ursprungliga. Vid bedömandet av den allra äldsta långhusinteriören har man därför att ta hänsyn endast till det område, som upptages av de nuvarande båda östliga travéerna.»

Utän att förneka det riktiga i det senast anförda vill jag dock framhålla som min åsikt att även det tresidiga korslutet måste anses sekundärt. Denna uppfattning har tidigare framförts av J. Peringskiöld i hans opublicerade beskrivning över Tensta kyrka i Monumenta Sveo-Gothorum⁵ samt i en likaledes opublicerad beskrivning över kyrkan från 1768, nu i landsarkivet i Uppsala. Till stöd för detta antagande har framhåll-

lits, att det tresidiga korslutet med sina stora höggotiska fönster knappast kan vara uppfört samtidigt med den övriga delen av kyrkan med dess betydligt ålderdomligare prägel. Denna åsikt är så mycket mer att beakta som de gamla fönstren i långhuset ännu fanns kvar, när dessa uttalanden gjordes. Det var först 1768, samma år som den senare beskrivningen kom till, som de nuvarande fönstren upphöggs. Peringskiöld anser att koret ombyggdes samtidigt med att valven slogs och kyrkan målades på 1430-talet. Korets donator, både vad ombyggnaden och målningarna beträffar, skulle då vara riddaren Bengt Jönsson Oxenstierna till Salsta.

Vid en ingående undersökning av Tensta kyrkas arkitektur har jag funnit, att spår av grunden till ett äldre tydligen rakt korslut ännu kan iakttagas på korets nordsida vid den snedställda strävpelaren intill sakristians östvägg (bild 2). Ett ytterligare skäl för att en förändring framme i koret av ovan berört slag ägt rum är det förhållandet att takstolarna till det klöverbladsformade trätunnvalvet *inte* fortsätter fram till det tresidiga korslutet utan slutar omedelbart framför. Längst i öster uppbärs det nuvarande yttertaket av takstolar av annan enklare utformning, vilkas funktion tydligen aldrig varit någon annan än att bära yttertaket. De hör således inte alls samman med de övriga takstolarna, som ju ursprungligen konstruerades för att också bära trätunnvalvet. Uptill dekoreras dessutom korets norra och södra väggar utvändigt av ett strömskift liksom i Vendel, men detta fortsätter i Tensta *inte* på de tre östligare väggarna. Teglet kring det stora, igensatta fönstret på korets sydsida visar tydliga spår, som knappast kan tolkas annorlunda än att detta fönster upptagits senare och följaktligen inte är ursprungligt i väggen (bild 3), vilket däremot tycks vara fallet med de tre övriga korfönstren, som vetter åt sydost, öster och nordost. Det igensatta sydfönstret skär också ytterväggens blindarkad på ett sätt, som ursprungligen knappast kan ha varit avsett. Man bör också observera, att medan korvalvet i väster uppbärs av grova i hörnen inbyggda pelare, har det i öster betydligt smäckrare stöd, som bättre

Bild 2. Rester av grunden till det gamla koret. Den snedställda strävpelaren står på en med sakristians östvägg parallell grundmur.

förenas med väggen och verkar vara samtida med denna. Allt tyder på att den tresidiga koravslutningen inte byggts samtidigt med koret i övrigt utan tillkommit senare, troligen i samband med valvslagningen. Räknar man med rakt korslut i Tensta, blir sambandet med Vendel, Lena och andra upplandskyrkor från 1200-talets slut eller tiden omkring 1300 mera utpräglat än vad nu är fallet.

Vid en rekonstruktion av den äldsta kyrkan bör man enligt min mening taga med trapphuset på norra sidan mellan 2:dra och 3:dje travén i långhuset. Detta trapphus är äldre än de nuvarande 1400-talsvalven och ligger i förband med resterna av den gamla västgaveln men däremot *inte* i förband med den tillbyggda västliga travén. Detta trapphus, som av allt att döma flankerat den ursprungliga västgaveln, påminner i placering och utformning om det trapphus, som flankerar Sigtuna Maria-

kyrkas västfasad. Man kan t. ex. jämföra de nedre dörröppningarnas placering. De med valven samtida trapphusen brukar vara placerade inne i långhusets nordvästra eller sydvästra hörn.

Den stråvpelare, som befinner sig vid långhusets sydöstra hörn och som fortsätter dess östvägg åt söder, kan möjligen också vara sekundär, tillkommen i samband med korets ombyggnad och valvslagningen. Att stråvpelaren inte är ursprunglig tyder vissa ojämnheter på, främst i sockeln men även i murverket i övrigt.

Studerar man den tillbyggda delen av långhuset närmare, finner man bl. a. följande: i sydvästra innerhörnet finns fortfarande bevarad till ansenlig höjd en murpelare, som slutar ett stycke under det nuvarande valvanfanget och därför inte kan ha något med detta att göra. På motsvarande plats i nordvästra hörnet ser man ännu resterna av en liknande pelare. I cellen över denna del av travén kan man i hörnet se såret i murverket efter ett valvanfang rakt över denna pelare och vid pass 1,5 m högre upp än den södra pelarens överkant. På västra väggen, mitt emellan de ovan omnämnda pelarna, buktar vissa delar av murverket ut på sådant sätt, att man kan antaga, att där tidigare en tredje pelare varit placerad, hopbyggd med väggen.

De nämnda arkitekturdetaljerna bör sannolikt tolkas som resterna efter en till västliga tillbyggnaden förlagd men sedermera riven välvd bottenvåning med två kvadratiska valv, ett över södra hälften och ett över norra, och med tillträde utifrån genom den nu igensatta, utomordentligt vackra höggotiska portalen. Dennas egendomliga placering i västväggens norra hälft istället för mitt på västfasaden får härigenom sin naturliga förklaring. Från trapphuset fick man tillträde till övervåningen genom den dörröppning, som nu för till valvcellen.

Troligen fungerade övervåningen som läktare till kyrkan. Den var då täckt med trätunnvalv liksom långhuset i övrigt. Av övervåningens fönster finns rundfönstret i västgaveln kvar med sitt märkliga spröjsverk av ek. Däremot torde det gotiska

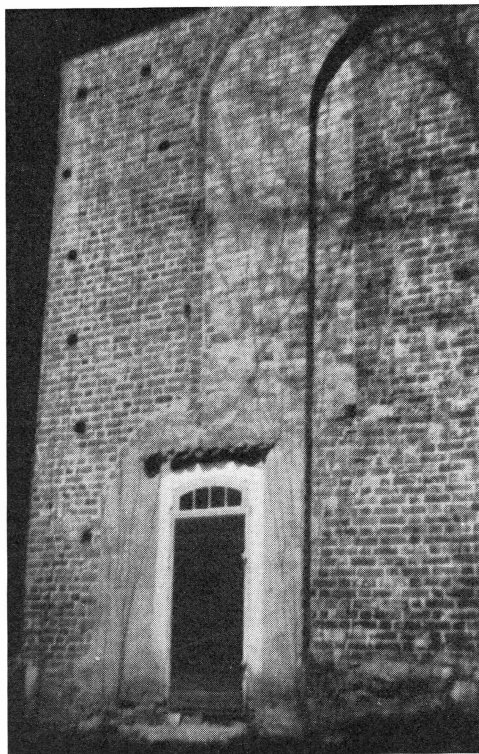

Bild 3. Murverket kring det igensatta korfönstret visar att fönstret upptagits senare och inte är samtida med väggen.

fönster i sydväggen, vilket man ser rester av ovanför det nuvarande, knappast härröra från denna tid utan ha tillkommit samtidigt med korets höga, gotiska fönster.

Vad dateringen av kyrkans olika byggnadsperioder beträffar må följande anföras: De stildrag, som tidigare ansetts peka mot ett relativt sent anläggningsdatum, har bortfallit, vad kyrkans första byggnadsskede beträffar. Detta gäller den tresidiga koravslutningen, strävpelarna och de höga, gotiska fönstren. Kvar står en kyrka, som visserligen har utomordentliga höjdproportioner men som i övrigt snarast hör till över-

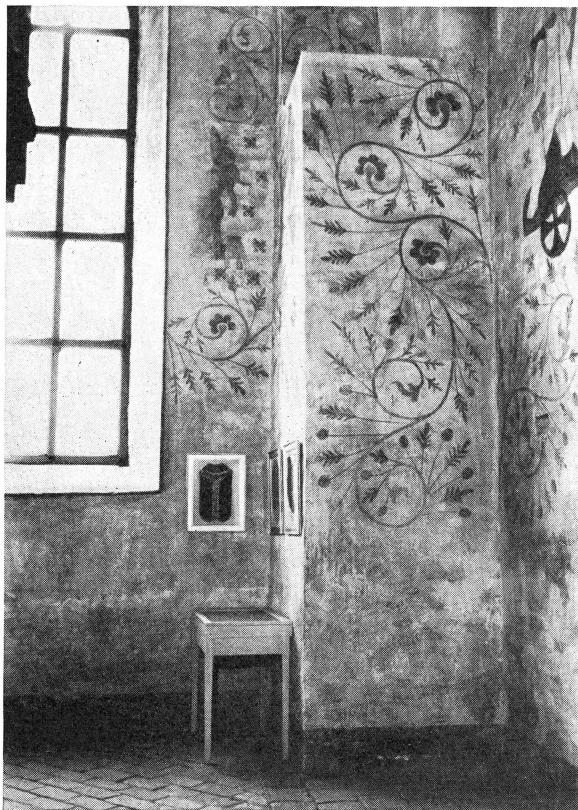

Bild 4. Murpelaren i långhusets sydvästra hörn.

gången mellan romansk och gotisk stil. Kyrkans andra byggnadsskede bör ha varit avslutat när kyrkan i Vendel påbörjades. Dess sydportal har fått samma placering som långhusets sydportal i Tensta efter tillbyggnaden. Vendel invigdes 1310 och bör väl ha påbörjats någon gång omkring 1290. Tillbyggnaden i Tensta skulle då kunna dateras till 1280-talet. Enligt min uppfattning måste kyrkans första byggnadsperiod ha satt in ett par årtionden tidigare — kyrkan blir ju i detta första skede färdigbyggd med västvägg, takstolar och tunnvalv,

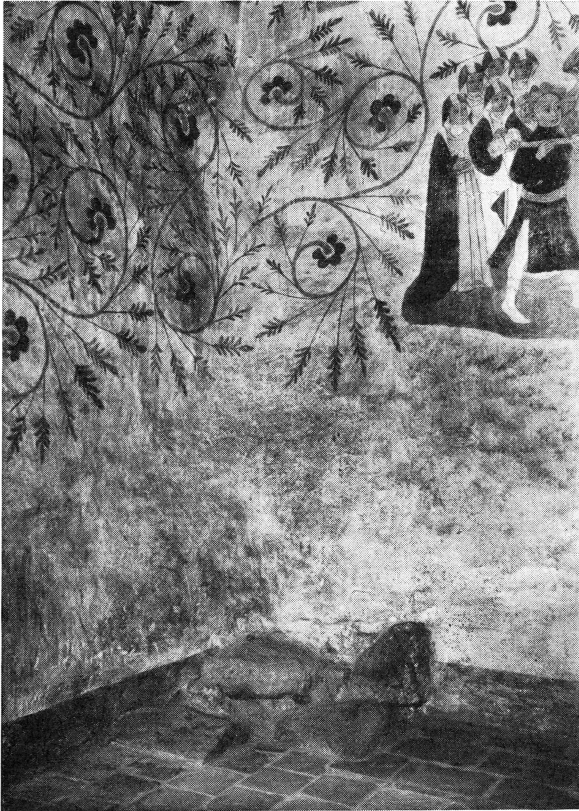

Bild 5. Grunden till murpelaren i långhusets nordvästra hörn.

ja, t. o. m. målad, vilket stilskillnaden mellan decorationen på hammarbanden öster och väster om skarven antyder. Tensta kyrka skulle då ha påbörjats vid 1200-talets mitt eller under dess tredje fjärdedel.

Westlund^o har i sin ovan nämnda undersökning kommit till flera märkliga resultat beträffande kyrkans proportionering i dess äldsta skede. Långhuset har vad längd och bredd angår konstruerats enligt gyllene snittet, dvs. bredden utgör något

mer än $\frac{5}{8}$ av längden. Korets proportioner, anser Westlund vidare, bygger på långhusets. Korets totala längd är lika med långhusets bredd, bredden på koret är $\frac{3}{4}$ av långhusbredden. Korets plan är bortsett från den tresidiga koravslutningen kvadratisk. Triumfbågens bredd är lika med $\frac{1}{2}$ av långhusbredden, triumfbågens höjd lika med korets bredd.

Här nedan skall den äldsta kyrkans proportionering ytterligare granskas. Tar man hänsyn till den bild av kyrkans äldsta historia, som ovan tecknats, skall man finna ytterligare belägg på Westlunds tes, att kyrkan i sitt äldsta byggnadsskede konstruerats enligt gyllene snittets regel. Den använda måttenheten har tydligen varit en fot om 30 cm, dvs. några millimeter större än den vanliga svenska foten men exakt överensstämmande med den fot, som Curman⁷ funnit vara begagnad vid den äldsta kyrkan på Linköpings domkyrkas plats. Däremot har jag inte funnit något belägg för att rhenländska och franska fot kommit till användning vid kyrkans byggande, vilket emellertid Gerda Boëthius⁸ har ansett vara fallet. De viktigaste måtten på den äldsta kyrkan i Tensta är följande:

- kyrkans yttre längd med trapptornet 30,0 m = 100 fot;
- kyrkans yttre längd utan trapptornet 28,8 m = 96 fot;
- långhusets yttre längd 19,9 m = 66 fot (19,8 m);
- långhusets yttre bredd 13,75—13,8 m = 46 fot;
- korets yttre längd 8,9 m = 30 fot (9,0 m);
- kyrkans inre längd 26,4 m = 88 fot;
- långhusets inre längd (med $\frac{1}{2}$ korväggen) 17,95 m = 60 fot (18,9 m);
- korets inre längd (med $\frac{1}{2}$ korväggen) 8,45 m = 28 fot (8,4 m);

Vad den *yttre* proportioneringen beträffar har jag funnit, att den överensstämmer med gyllene snittets proportioner i följande fall:

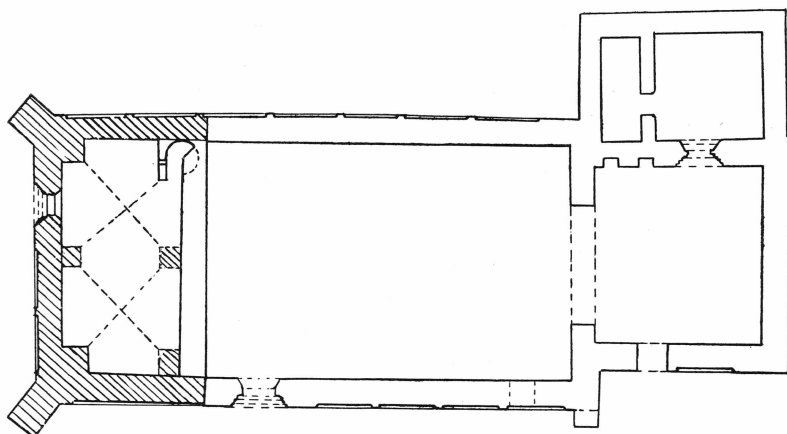

Bild 6. Kyrkans plan före 1400-talets korombyggnad. Osträckt parti härrör från 1200-talets tredje fjärdedel, det sträckade från 1280-talet.

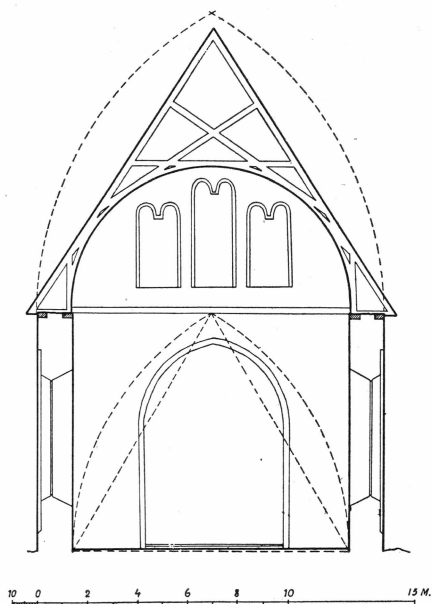

Bild 7. Sektion av Tensta kyrkas långhus. Långhusets höjd förhåller sig till långhusväggens höjd som långhusväggens höjd till trütunnvalvets, d.v.s. som 8 till 5. Allt räknat i inre mått.

kyrkans längd med trapporn — kyrkans bredd med sakristia;

långhusets höjd från mark till taknock — långhusets bredd;

långhusets bredd — långhusväggens höjd över sockeln;

korets höjd från sockel till taknock — korets bredd.

Dessutom är korets yttre längd = korväggens höjd över marken = $\frac{1}{2}$ av korets höjd från sockel till taknock. Långhusets bredd är lika med längden på långhustaketets fall. Taket bildar i det närmaste en liksidig triangel. Kortaket är i stort sett proportionerat på samma sätt som långhustaket.

Även kyrkans *inre* tycks i övervägande grad vara proportionerat enligt gyllene snittet. Kyrkans yttre längd utan trapporn tycks ha varit utgångspunkten för konstruktionen. Dess mått förhåller sig som 8 till 5 till långhusets inre längd (med $\frac{1}{2}$ korväggen inräknad). Följande inre proportioner enligt gyllene snittet har jag kunnat fastställa i långhuset:

långhusets längd (med $\frac{1}{2}$ korväggen) — långhusets bredd^o;

långhusets höjd — långhusväggens höjd;

långhusväggens höjd — trätunnvalvets höjd;

bredden av de tre blindingarna på östgaveln — mitthöjden av samma blindingar.

Vad korets inre beträffar är dess bredd, som Westlund framhållit, $\frac{3}{4}$ av långhusets bredd. Korets bredd är dessutom praktiskt taget lika med korets längd, dvs. korplanen är kvadratisk. Korväggens höjd, som endast med vid pass 30 cm överstiger detta mått, tycks däremot stå i relationen 5 till 8 till korets inre höjd under trätunnvalvet. Korets plandimensioner återkommer i sakristian, förhållandet mellan korets och sakristians mått är i det närmaste 8 till 5. Sakristieportals bredd, 1,02 m eller $3\frac{1}{3}$ fot, är exakt hälften av dess höjd. Måtten gäller själva portalöppningen.

Det torde med full tydlighet framgå av denna undersökning med vilken omsorg kyrkan konstruerats. Den vackra arkitekturen bygger på ett väl utvecklat system vad mått och propor-

tioner beträffar. Tensta kyrka var i sitt första skede en i sig fulländad skapelse, vars helhet väl delvis gick förlorad genom senare till- och ombyggnader. Förnekas kan dock ej att dessa senare tiders tillsatser skapat nya värden till kyrkans skönhet.

NOTER.

¹ J. ROOSVAL, Medeltidens kyrkliga arkitektur; i *Teknisk Tidskrift* 1911, h. 7, 8, 9.

O. JANSE, Kyrkliga byggnader; i *Uppland, Skildring av land och folk*, utg. av Kgl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, I, 1905, s. 547—584.

E. WRANGEL, Tegelarkitekturen i Norra Europa, *Antiqvarisk Tidskrift* XV, Stockholm 1896.

² GERDA BOËTHIUS, De tegelornrade gråstenskyrkorna i norra Svealand, Uppsala 1921. Se särskilt s. 49—51 och 100—105.

³ ERIK LUNDBERG, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000—1400, Stockholm 1940, s. 472, 582 f.

⁴ Häfte 1, s. 16—26: P. O. WESTLUND, En upplandskyrkas gotiska trätunnvalv. Undersökning rörande proportioneringsmetoder i Tensta kyrka. *Fornvännen* 1944.

⁵ Kungl. Biblioteket. Signum F. h. 1.

⁶ WESTLUND, a. a. s. 16 ff.

⁷ A. L. ROMDAHL, Linköpings domkyrka 1232—1498. Göteborg 1932, s. 17.

⁸ BOËTHIUS—ROMDAHL, Uppsala domkyrka 1258—1435, Uppsala 1935, s. 68.

⁹ Jfr WESTLUND, a. a. s. 17.